

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 8. 2024. Issue 1.

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem **782**.

MJSS

MONTENEGRIAN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 8. 2024. Issue 1. Podgorica, June 2024.

Publishing this issue of MJSS was supported by the
Ministry of Science of Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekić

Editors: Zivko Andrijasevic, Dragutin Papovic, Ivan Tepavcevic, Milan Scekic.

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srdja Pavlovic, University of Alberta, CANAD

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 100 copies

Volume 8. 2024. Issue 1. Podgorica, June 2024.

CONTENTS:

STUDENT PROTESTS OF 1968 - MONTENEGRIN PERSPECTIVE

Vukadin NISAVIC..... p.7.

ROMAN AND BYZANTINE DALMATIA ON THE TERRITORY OF MONTENEGRO UNTIL THE MIDDLE OF THE 13TH CENTURY

Dragutin PAPOVIC..... p.51.

THE FOREIGN POLICY OF FRANCE IN THE TIME OF LOUIS XIV

Milivoj BESLIN, Adnan PREKIC, Milos TIRNANIC..... p.83.

COMMUNICATING TOURIST OFFER IN A FOREIGN LANGUAGE HIGH- AND LOW-CONTEXT COUNTRY TESTIMONIALS

Marijana M. PRODANOVIC¹, Ieva BRAZAUSKAITE ZUBAVICIENE, Asta PUKIENE, Albertas JUODEIKA..... str.113.

US DIPLOMACY AND POLITICAL LIFE ON THE PAGES OF THE "GLASA CRNOGORCA" 1873-1914

Ivan TEPAVCEVIC, Predrag ADZIC..... p.145.

A DIFFERENT PERSPECTIVE OF MONTENEGRO IN THE 20TH CENTURY- Book review: Milan Scekcic, Inventing history-Review of the interpretation of the history of Montenegro in the 20th century

Edin SMAILOVIC..... p.165.

THINKING ABOUT THE PAST TO BUILD THE FUTURE–Book review: Dragan Markovina, Lebanon on the Neretva: the culture of memory and oblivion

Vukadin NISAVIC..... p.169.

RESIDENTIAL HELL-Book review: Aleksandar R. Miletić, Residential Hell - Rent Controlled System in Southeast, Eastern and Central Europe 1914-1930

Jovan MUHADINOVIC..... p.173.

A GENERATION THAT IGNORES HISTORY HAS NO PAST AND NO FUTUR

E-Book review: Teaching manual: Igor Radulović, Miloš Vukanović, War crimes of the 90s in the verdicts of the Montenegrin judiciary

Filip KUZMAN..... p.181.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS..... p.185.

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srđa Pavlović, University of Alberta, KANADA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 100 primjeraka

Volume 8. 2024. Issue 1. Podgorica, June 2024.

SADRŽAJ:

STUDENTSKI PROTESTI 1968. – CRNOGORSKA PERSPEKTIVA

Vukadin NIŠAVIĆ..... str.7.

RIMSKA I VIZANTIJSKA DALMACIJA NA PROSTORU CRNE GORE DO SREDINE XIII VIJEKA

Dragutin PAPOVIĆ..... str.51.

SPOLJNA POLITIKA FRANCUSKE U VRIJEME LUJA XIV

Milivoj BEŠLIN, Adnan PREKIĆ, Miloš TIRNANIĆ..... str.83.

COMMUNICATING TOURIST OFFER IN A FOREIGN LANGUAGE HIGH- AND LOW-CONTEXT COUNTRY TESTIMONIALS

Marijana M. PRODANOVIC¹, Ieva BRAZAUSKAITE ZUBAVICIENE, Asta PUKIENE, Albertas JUODEIKA..... str.113.

AMERIČKA DIPLOMATIJA I POLITIČKI ŽIVOT NA STRANICAMA GLASA CRNOGORCA 1873-1914

Ivan TEPAVCEVIC, Predrag ADZIC..... str.145.

DRUGAČIJA PERSPEKTIVA CRNOGORSKOG 20.VIJEKA-Prikaz knjige: Milan Šćekić, Izmišljanje istorije-Osvrt na tumačenje istorije Crne Gore 20.vijeka

Edin SMAILOVIĆ.....str.165.

PROMIŠLJANJE PROŠLOSTI RADI IZGRADNJE BUDUĆNOSTI-Prikaz knjige: Dragan Markovina, Libanon na Neretvi: kultura sjećanja i zaborava

Vukadin NIŠAVIĆ..... str.169.

STAMBENI PAKAO-Prikaz knjige: Aleksandar R. Miletić, Stambeni pakao-sistem kontrolisane stanarine u Jugoistočnoj, Istočnoj i Srednjoj Evropi 1914-1930

Jovan MUHADINović..... str.173.

GENERACIJA KOJA IGNORIŠE ISTORIJU NEMA PROŠLOST, A NI BUDUĆNOST-Prikaz priručnika za nastavu: Igor Radulović, Miloš Vukanović, Ratni zločini

90-ih u presudama crnogorskog pravosuđa

Filip KUZMAN..... str.181.

UPUTSTVA ZA AUTORE..... str.185.

Original scientific article

RIMSKA I VIZANTIJSKA DALMACIJA NA PROSTORU CRNE GORE

DO SREDINE XIII VIJEKA

Dragutin PAPOVIĆ¹

Filozofski fakultet Nikšić,

Adresa: Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora

e-mail: papovicd@t-com.me

ABSTRACT:

The paper shows the territorial expansion and administrative-ecclesiastical organization of the Roman province of Dalmatia and the Byzantine themes of Dalmatia and Upper Dalmatia on the territory of present-day Montenegro. A special segment is made up of relations between Byzantine Upper Dalmatia and the state of Duklja. Their intense ties led in the middle of the 11th century to the intertwining of the two national traditions. This was also reflected in the relations between the Archdiocese of Dukljan-Bar and Dubrovnik. The paper also shows the relations between the Byzantine Duchy of Dalmatia and Croatia with Duklja, as well as the Dukla-Dalmatian state heritage in the state of

---

¹ DRAGUTIN PAPOVIC (Niksic, 1980). He finished elementary school and high school in Nikšić. He graduated in 2003 at the Faculty of Philosophy in Niksic (Department of History and Geography), with an average grade of 9.5. He received his MA in 2007 at the Faculty of Philosophy in Belgrade (Department of History), on the topic "Opposition of the authorities in Montenegro 1945-1948". The average grade for master's studies is 9.33. He received his doctorate in 2013 at the Faculty of Philosophy in Niksic on the topic "Intellectuals and Government in Montenegro 1945-1990". From 2003 to 2013, he was a teaching assistant, and since 2014 he has been engaged as a part-time teacher at the History Program at the Faculty of Philosophy in Niksic. During 2015 and 2016, he served as the Director General of the Directorate for Relations with Religious Communities at the Ministry of Human and Minority Rights. From 2016, he is a member of the Parliament of Montenegro.

Nemanjića and in the Catholic Church until the middle of the 13th century. The work was created on the basis of relevant literature and published sources.

KEY WORDS:

Roman Empire; Byzantium; Dalmatia; Upper Dalmatia; Duklja.

SAŽETAK:

U radu je prikazano teritorijalno prostiranje i upravno-crkvena organizacija rimske provincije Dalmacije i vizantijskih tema Dalmacija i Gornja Dalmacija na prostoru današnje Crne Gore. Poseban segment čine odnosi vizantijske Gornje Dalmacije i države Duklje. Njihove intenzivne veze dovele su sredinom XI vijeka do preplitanja dvije državne tradicije. To se odrazilo i na odnose Dukljansko-barske i Dubrovačke nadbiskupije. U radu su prikazani i odnosi između vizantijskog dukata Dalmacije i Hrvatske s Dukljom, kao i dukljansko-dalmatinsko državno nasljeđe u državi Nemanjića i u Katoličkoj crkvi do sredine XIII vijeka. Rad je nastao na osnovu relevantne literature i objavljenih izvora.

KLJUČNE RIJEČI:

Rimsko carstvo; Vizantija; Dalmacija; Gornja Dalmacija; Duklja.

UVOD

Antička Dalmacija je nastala kao političko-strateški i geografsko-kolonijalni projekat Rimskog carstva, kako bi se riješili brojni izazovi u ovoj perifernoj i pograničnoj oblasti.¹ Njen historijski početak je na, uslovnom, ilirskom prostoru između Dunava na sjeveru i Jadranskog mora na jugu, jugoistočnih Alpa na zapadu i Trakije na istoku, ali do dolaska Rimljana na tom prostoru nikada nije postojala jedinstvena ilirska država, pa čak ni ilirska geografska regija.² Rimljani su počeli da osvajaju zapadni Balkan i istočni Jadran u ratu protiv južno-jadranske kraljevine Ilira 229/28. g. p. n. e. kada su porazili njihovu državu (prostirala se između Neretve na sjeveru i Krfa na jugu) kojom je vladala ardijska kraljica Teuta.³ Ova država se razvijala između IV i II vijeka prije nove ere, a Rimu je bila prijatna zbog njene narastajuće moći u jugoistočnom Jadranu i zbog raširenog ilirskog gusarenja u južnom Jadranu i Jonskom moru.⁴ Posebnu opasnost za Rim predstavljalo je potencijalno ilirsko-makedonsko savezništvo i njegov uticaj na Grčku.

Nakon poraza, Ilirska kraljevina je umanjena i postala je vazal Rima uz obavezu plaćanja tributa.⁵ Pokušala je da se oslobodi rimske prevlasti, ali je u ratu 219. godine njen vladar Skerdilaid poražen. Rim je konačni poraz Iliriji nanio u trećem ilirskom ratu 168. godine. Tada se ilirski kralj Gencije, Skerdilaidov unuk, predao pretoru Luciju Anciju u svojoj prijestonici Skadru.⁶ Gencijeva država se prostirala između Epira na jugu i ostrva u centralnoj Dalmaciji na sjeveru sa zaleđem. Rimljani su od osvojene ilirske teritorije formirali provinciju Ilirik (Illyricum) 167. godine, mada novija istraživanja pokazuju da tu nije formirana klasična provincija, već zona interesa kojom su, preko lokalnih zajednica u Liburniji, komonveltu čiji je centar bio na ostrvu Visu i autohtonih zajednica u južnom Iliriku, upravljali rimski magistrati iz Cisalpinske Galije i da je tek sa usvajanjem *lex Vatinia*, najranije od 59. godine p. n. e. formirana rimska provincija Illyricum.⁷ Od tada će se Illyricum razvijati kao rimska vještačka kolonijalna konstrukcija.⁸

Ilirski otpor Rimljanima nastavljen je u unutrašnjosti zapadnog Balkana i jadranskom obalom sjeverno od Neretve. Najuporniji otpor rimskom osv-

janju pružilo je ilirsko pleme Delmati (Dalmati), koji su se oko 150 godina borili protiv Rimljana i tako su im otežali osvajanje Ilirika do Dunava. Bili su politički i vojno najmoćnija starosjedilačka formacija u centralnojadranskom zaleđu.⁹ Dalmati su prvobitno živjeli u zadinarskom području, na prostoru današnje srednje Dalmacije i zapadne Bosne.¹⁰ Potom su se sredinom II vijeka prije nove ere spustili dolinom Cetine i zauzeli Salonu odakle su se širili duž jadranske obale.¹¹ Tada su prevagnuli na prostoru između Trogira i Omiša.¹² Ap-sorbovali su manje zajednice na tome prostoru i formirali su Delmatski savez koji se prostirao sve do granice Makedonije.¹³ Njihova teritorija se zvala Dalmatia (Dalmacija), a nalazila se između Neretve i Krke.¹⁴ Glavni grad im je bio Delminij (Dalma) na lokalitetu Borčani nad Duvanjskim poljem.¹⁵ Rat s Rimljanima je počeo 156. godine i od tada do početka nove ere vođeno je nekoliko rimsko-dalmatskih ratova (156–155, 119–118, 78–76, 51–42), da bi tek Avgust Oktavijan uspio da zauzme cijelu Iliriju 35–33. godine, ali ne i da je pokori.¹⁶ Jedan od rezultata Oktavijanove kampanje bilo je geografsko i političko širenje Ilirikuma (senatorska provincija od 27. p. n. e.) u istočnojadransko zaleđe.¹⁷ No, provincija je obuhvatala samo uzan dio tog zaleđa, dok je veći dio zaleđa bio tampon zona u kojoj su lokalna plemena samo nominalno potčinjena rimskoj vrhovnoj vlasti. Dalmati su podigli ustanak 14–10. p. n. e. kao dio šireg ustanka (*Bellum Pannonicum*) koji je zahvatio Panoniju između Save i Drave. Illyricum je tada postao carska provincija i proširio se do Drave i Dunava.¹⁸ Već od tada Dalmati postaju sinonim za sve Ilire, a naziv njihove zemlje Dalmacija sinonim za provinciju Ilirik, tako da kada je 6. g. n. e. izbio posljednji veliki ilirski Baton-ov ustanak (*Bellum Batonianum*) protiv Rimljana, u izvorima se navodi da su se pobunile cijela Panonija i Dalmacija (Ilirik) i da je, po procjeni, broj ustanika bio između 90 i 100.000.¹⁹ Poslije teških trogodišnjih borbi Rimljani su uspjeli da uguše ustanak i da surovim mjerama protiv stanovništva i jakim vojnim prisustvom definitivno pokore Ilirik od Jadranskog mora do Dunava. Kako bi lakše upravljali ovom teritorijom Rimljani su još tokom ustanka 9. godine provinciju Ilirik podijelili na *Illyricum Superius* (Dalmatia) i *Illyricum Inferius* (Pannonia).²⁰ *Illyricum Superius* je najkasnije od druge polovine I vijeka dobila službeni naziv Dalmacija.²¹

Prema drugom mišljenju ova podjela je izvedena na početku vladavine cara Tiberija.²²

Zbog dugotrajnog otpora Rimu, Dalmati su postali eponim rimske provincije.²³ Istovremeno, tada je počelo izjednačavanje etnikona „Dalmatae” s pojmom „Illyrii”.²⁴ Granica rimske provincije Dalmacije tada je išla od rijeke Raše prema Karlovcu, Velikoj Kladuši, južno od Novog, sjeverno od Sanskog mosta, južno do Banja Luke, oko Doboja, zatim Jadrom na Kolubaru i Zapadnom Moravom prema Ibru. Prema jugoistoku je dopirala do Šar-planine, a granica na jugu je bila kod Lješa i doline rijeke Mati.²⁵ Tako je cijeli ovaj prostor bio označen kao zemlja Dalmata i u njemu se našla cijela teritorija današnje Crne Gore. Ona je pripadala Naronskom konventu (sudsko-administrativnoj oblasti) čiji je centar bio u Naroni (Vid kod Metkovića).²⁶ To se zadržalo do cara Dioklecijana koji je od provincije Dalmacije odvojio njen jugoistočni dio i formirao je provinciju Prevalis sa centrom u Scodri (Skadar) između 297. i 305/06. godine.²⁷ Udaljenost i otežana komunikacija sa Salonom bio je glavi razlog za izdvajanje Prevalisa iz Dalmacije, ali ne treba isključiti uticaj posebnosti Ilira na tom području, jer su Primorje od Risna do Lješa i okolina Skadra bili okosnica južnoilirске države kojom je vladao kralj Gencije.²⁸ Gotovo cijela teritorija današnje Crne Gore bila je u okviru Prevalisa, koja je nakon podjele Rimskog carstva 395. godine pripala dijecezi Dakiji u Istočnom carstvu.²⁹ Samo su Boka Kotorska i Primorje s Budvom i neposrednim zaleđem ostali u Dalmaciji.

Istočno carstvo je preuzelo kontrolu nad Dalmacijom početkom V vijeka (sigurno prije 437. godine), ali je anarhija koja se raširila carstvom sredinom V vijeka na vlast u Dalmaciji dovela gospodare rata Marcellinusa i njegovog nećaka Iulliusa Neposa.³⁰ Marcellinius je Dalmacijom vladao skoro kao nezavisan suveren 461–468. godine. Nakon pada zapadnog dijela Rimskog carstva, Dalmacija je od 493. do 536. godine bila u sastavu Ostrogotskog kraljevstva.³¹ Ostrogoti su tada osvojili zapadni dio Prevalisa, odnosno oblast oko današnjeg Nikšića i priključili je Dalmaciji.³² U ratu Vizantije protiv Ostrogota Prevalis je poslužila kao baza za ratne operacije istočnorimske (vizantijske) vojske koje je osvojila Dalmaciju 536. godine.³³ Vizantija je zadržala prethodno rimsko administrativno uređenje. Opisujući borbe u ratu Vizantije i Ostrogota na području Italije

oko 537. godine, hroničar Prokopije iz Cezareje u „Istoriji ratova” navodi da sa istočne obale Jadrana, od grada Drača „počinje pokrajina Prek(v)alis, a posle dolazi Dalmacija i time se završava zapadna granica carstva.”³⁴ Osim Vizantije i hrišćanska crkva je uvažila administrativnu podjelu Rimskog carstva, pa su se arhiepiskopije (nadbiskupije, mitropolije) poklapale sa rimskim provincijama.³⁵ Tako je Salonitanska nadbiskupija bila nadležna za provinciju Dalmaciju, dok je nadbiskupija za Prevalis formirana u Skadru krajem IV vijeka.³⁶ No, postoji i druga tvrdnja. Vizantijski geograf Hijerokle je u VI vijeku u djelu „Sinek-demos” popisao 64 istočnorimske eparhije i naveo da je Duklja bila metropola Prevalisa, a ne Skadar.³⁷ Boka Kotorska s Budvom i neposrednim zaleđem bila je u nadležnosti upravnih i crkvenih vlasti Dalmacije.

VIZANTIJSKA DALMACIJA I ARHONTIJA DUKLJA

Dominantan stav historiografije iz XIX i većeg dijela XX vijeka je da su avarsko-slovenske čete krajem VI vijeka sve više prodirale na Balkan i da su, nakon neuspješnog rata Vizantije protiv Avara i Slovena 592–602. godine i sloma carske vlasti, avarsko-slovenske mase preplavile Balkan oko 604. godine.³⁸ Na direktnom udaru se našla vizantijska provincija Dalmacija. Centar Dalmacije Salona je, navodno, poharana oko 614. godine.³⁹ U isto vrijeme opustošena je i provincija Prevalis. No, novija istraživanja ukazuju na to da je slovenska seoba zahvatila centralne i istočne djelove Balkana, a da ne postoje čvrsti dokazi o avarsko-slovenskoj seobi na zapadnom Balaknu ni da su Sloveni zauzeli Dalmaciju i Prevalis. Tek je nakon franačkog osvajanja Avarskog kaganata početkom IX vijeka došlo do doseljavanja manjeg broja Slovena.⁴⁰ Iz njihove ratničke klase izdvojila se nova vladarska elita u arhontijama: Srbiji, Hrvatskoj, Paganiji, Zahumlju, Travuniji i Duklji.

Vizantijska vlast i vojska su se povukle iz većine balkanskih provincija zbog odbrane Konstantinopolja od napada Persije i Avara između 610. i 630. godine, što je dovelo do društvenog kolapsa.⁴¹ Od Dunava pa do juga Grčke paralisana je vizantijska upravna i vojna vlast.⁴² Vizantija je izgubila ili prepustila kontrolu nad unutrašnjošću Balkana, a vlast je zadržala samo u oblastima koje su bile bliže morskoj obali.⁴³ Izgleda da bi trebalo odbaciti kao nedokazanu tezu o

avarsko-slovenskom „varvarskom” razaranju, jer je sigurno da je život u Saloni neprekidno trajao do početka VIII vijeka i ona je vjerovatno postepeno napuštena.⁴⁴ Dokazi pokazuju da je cijeli dio istočnog Jadrana od Zadra do Splita zajedno sa svojim zaleđem i ostrvima nastavio da funkcioniše u VII i VIII vijeku kao imperijalna ispostava.⁴⁵

Uprkos povlačenju iz većeg dijela zapadnobalkanskih provincija, Vizantija je te teritorije smatrala svojim.⁴⁶ Ona je htjela da ih vrati i da u njima zavede svoj administrativni sistem.⁴⁷ Prije toga, morala je da se posveti upravnoj reformi na teritoriji koju je zadržala. „Arhonti sa zapada” se pominju 717/18. i pretpostavlja se da su bili vizantijski upravnici dalmatinskih gradova.⁴⁸ Zadar je bio sjedište vizantijskog upravnika za Dalmaciju od rata Vizantije sa Ostrogotima 535. godine do početka IX vijeka.⁴⁹ Vizantija je od ostrva: Krk, Cres i Rab i primorskog pojasa s gradovima: Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Rose, Kotor i Budva formirala vojni distrikt *kleisourai* ili *kleissoura*, koji je bio pod nadležnošću Ravenskog egzarhata do njegovog pada pod Langobarde 751. godine, a potom je od Dalmacije krajem VIII vijeka formiran dukat – *doucate*, na čijem čelu je bio *dux* sa sjedištem u Zadru.⁵⁰ Istočnojadranski gradovi su u periodu od IX do XI vijeka radije prihvatili vrhovnu vlast udaljenog Konstantinopolja nego susjednih država, jer su tako imali veći stepen autonomije i bolje uslove za privredni razvoj.⁵¹

Nakon povlačenja Vizantije iz provincije Prevalis u njenom primorskom dijelu i neposrednom zaleđu formirana je arhontija Diokleja (Duklja).⁵² Naziv je dobila po rimskom gradu Doclea u blizini današnje Podgorice.⁵³ Izgleda da je formirana kao vizantijska provincija u VII vijeku, ali je početkom IX vijeka došla pod vlast slovenskog arhonta. Konstantin VII Porfirogenit je naveo da se arhontija Duklja tokom vladavine cara Mihaila II (820–829) odvojila od carstva Romeja (Vizantije) i postala samostalna pod vlašću domaćeg arhonta (kneza).⁵⁴ Porfirogenit navodi da je to trajalo do vladavine cara Vasilija I (867– 886), kada je, navodno, postala vazalna kneževina pod vizantijskom vrhovnom vlašću.⁵⁵ Iz tog perioda potiču prve pouzdane informacije o njenim granicama. Zauzimala je obalu između Lješa i Kotora, dok se u zaleđu „planinskim stranama” graničila sa Srbijom.

U ratu sa Franačkom početkom IX vijeka Vizantija je izgubila cijelu Dalmaciju, ali je brzom intervencijom njene flote 806. godine uspjela da povрати uticaj u ovoj regiji, što je potvrđeno mirom u Ahenu 812. godine.⁵⁶ Franačka je dobila Istru, Liburniju i veći dio Dalmacije.⁵⁷ Do 817. formirala je Vojvodstvo Dalmacije i Liburnije iz koga se razvila hrvatska država (*regnum Chroatorum*) u drugoj polovini IX, odnosno Hrvatsko kraljevstvo u X vijeku.⁵⁸

Vizantija je od preostalih uporišta (gradova i ostrva) formirala arhontiju Dalmaciju u prvoj polovini IX vijeka.⁵⁹ Zadar je i nakon Ahenskog mira bio centar vizantijske uprave u Dalmaciji, jer se u njemu pominje vizantijski zvaničnik *prefect* 821. godine.⁶⁰ Potom je Vizantija počela izgradnju novog administrativnog uređenja zasnovanog na vojnim okruzima – temama, koje su postale glavno obilježje vizantijske srednjovjekovne provincijske uprave.⁶¹ Vizantijska tema Dalmacija sa sjedištem u Zadru formirana je 70-ih godina IX vijeka.⁶² Prvi pouzdani podaci o strategu Dalmacije potiču s kraja IX i početka X vijeka.⁶³ No, postoji mišljenje da je ova tema formirana prije, u periodu vladavine cara Mihaila III.⁶⁴ Tema je krajem IX vijeka podijeljena na dvije upravne oblasti ili pokrajine: jedna od ostrva Krka do Splita, a druga od Dubrovnika do Budve.⁶⁵ Prva se zvala *Inferior Dalmatia* (Donja Dalmacija) sa centrom u Zadru, a druga *Superior Dalmatia* (Gornja Dalmacija) sa centrom u Dubrovniku. Francuski vizantolog Vivien Prigent potvrđu ovome vidi u postojanju vizantijskog katepana u Dubrovniku i ističe da su u temi Dalmaciji postojale dvije zone, jedna sa središtem u Dubrovniku i druga, sjevernija, na ostrvima i gradovima: Split, Trogir, Zadar, Osor, Rab i Krk.⁶⁶ U dubrovačkoj upravnoj oblasti bili su gradovi Kotor, Rose i Budva, o čemu svjedoči i vizantijski car Konstantin VII Porfirogenit, koji je u *De administrando imperio* (DAI) prilikom opisa arapske opsade Dubrovnika (najvjerovatnije 866/67. godine) naveo da se ovi gradovi nalaze u Dalmaciji.⁶⁷ Ova administrativna podjela ima trag i u istorijskoj geografiji *Ljetopisu popa Dukljanina* u kome se navodi da se „*inferior Dalmatia dicitur*” (Croatiam alba – Bijela Hrvatska) prostirala od Vinodola, tj. od Grobnika do Dalme, a „*superior Dalmatia dicitur*” (Crvena Hrvatska – Croatia rubeam) od Dalme do Drača.⁶⁸ Pod Dračom se podrazumijeva Dračka tema, koja je formirana početkom IX vijeka.⁶⁹ Izvjesno je da su krajem IX i početkom X vijeka hrvatski vladari imali kontrolu

nad većim dijelom Donje Dalmacije, i da je do toga došlo tako što je hrvatski vladar od cara Lava VI (886–912) dobio vizantijske gradove u Dalmaciji u zamjenu za pomoć Vizantiji protiv bugarskog cara Simeona.⁷⁰

U skladu sa političkim promjenama organizovana je i hrišćanska crkva. U Zadru je bilo i sjedište hrišćanske crkve za Dalmaciju. No, nakon prevlasti Franačke nad Vizantijom početkom IX vijeka, zadarski biskup Donat se, kao i papa, priklonio Franačkoj. Papa je, uz podršku Franačke, uzdigao zadarskog biskupa u rang nadbiskupa i obnovio je biskupije u Saloni (Splitu) i Kotoru.⁷¹ Sjedište biskupije za Hrvatsku je bilo u Ninu u IX vijeku.⁷² Nakon spajanja Hrvatske i Dalmacije Rimski crkva je odlučila da se formira jedinstvena crkva za dvije oblasti. Tako je na Prvom splitskom pokrajinskom saboru 925. godine, pod rukovodstvom papskog legata, biskupiji u Splitu data metropolitiska čast i ona je postala nadležna za cijelu Hrvatsku i Dalmaciju.⁷³ Postoji teza da su za obje upravne oblasti u temi Dalmacija formirane posebne nadbiskupije i da je Dukljanska nadbiskupija, osim za kneževinu Duklju, bila pomjesna i za Gornju Dalmaciju od kraja IX do kraja X vijeka.⁷⁴ To znači da je Duklja imala upravne i crkvene veze s vizantijskom oblasti Gornja Dalmacija.⁷⁵ Duklja je takve veze imala i sa susjednom Dračkom temom, koja je bila glavno uporište Vizantije na Jadranu.⁷⁶

TEMA GORNJA DALMACIJA I DUKLJANSKA KRALJEVINA

Teritorijalne promjene u temi Dalmaciji nastale su kada je makedonski car Samuilo zauzeo Drač i dračku temu do Bojane oko 995. godine.⁷⁷ Vizantija je tada gradove Dračke teme Bar, Ulcinj i Svač, koje Samuilo nije uspio da zauzme, pripojila upravnoj oblasti Gornja Dalmacija, gdje su već bili Budva i Kotor. Tako se cijelo današnje Crnogorsko primorje našlo u sastavu teme Dalmacija. To je trajalo do 1005. godine kada je Vizantija vratila Drač i obnovila Dračku temu u čijem sastavu su, između ostalih, bili Ulcinj, Bar i Svač.⁷⁸ S druge strane, kneževina Duklja je od oko 997. godine bila pod Samuilovom kontrolom, u kojoj je kao njegov zet i vazal vladao knez Vladimir.⁷⁹ U Ljetopisu Popa Dukljanina se navodi da je car Samuilo prilikom napada na Duklju stigao „u krajeve Dalmacije, u zemlju kralja Vladimira”.⁸⁰

Sa definitivnim porazom Samuilove države 1018. godine Vizantija je poslije nekoliko vjekova uspjela da cijelu unutrašnjost Balkanskog poluostrva stavi pod svoju kontrolu.⁸¹ O tome svjedoči pojava vizantijskog arhonta i toparha Dobronje u Zadru i Splitu koji je dva puta boravio u Konstantinopolju.⁸² Vizantija je iste godine pokorila Duklju i uspostavila je neposrednu vlast u okviru koje je Duklja imala ograničenu unutrašnju samoupravu.⁸³ Prvi put od početka VII vijeka Vizantija je gospodarila Balkanom od Save i Dunava do južne Grčke i to joj je omogućilo da na cijelom Balkanu zavede tematsko uređenje.⁸⁴ Obnovila je vlast u Donjoj Dalmaciji jer se u periodu cara Romana III (1028–1034) pominju vizantijski upravnici u Zadru i Splitu.⁸⁵ Tada je oblast Gornja Dalmacija izdvojena u posebnu temu sa centrom u Dubrovniku gdje je bilo sjedište stratega.⁸⁶ Vjerovatno je to urađeno krajem vladavine cara Vasilija II (976–1025), jer je papa Benedikt VIII potvrdio Dubrovačku nadbiskupiju 1023. godine kao metropolit-sku za Gornju Dalmaciju, Travuniju, Zahumlje i Srbiju, iako postoji mišljenje da je njeno formiranje bilo u posljednjoj deceniji X vijeka, a najvjerovatnije 999. godine.⁸⁷ Bula pape Benedikta VIII Dubrovačkoj nadbiskupiji se gotovo poklapa s padom države Duklje pod neposrednu vizantijsku vlast i s formiranjem teme Gornja Dalmacija. Granica teme na sjeverozapadu je bila oko Stona.⁸⁸ Granica na jugu nije poznata, mada je vjerovatno bila oko Budve, jer su Bar i Ulcinj bili u Dračkoj temi. No, postoji mišljenje da nakon obnove vlasti u Draču 1005. godine, Vizantija nije vratila Bar, Ulcinj i Svač u sastav Dračke teme, već da ih je ostavila u temi Gornja Dalmacija, jer su biskupi ovih gradova, prema buli pape Benedikta VIII, bili sufragani Dubrovnika.⁸⁹ U tom slučaju južna granica teme Gornja Dalmacija bila je na Bojani, dok je Duklja bila potčinjena vizantijskim stratezima u Dubrovniku i Draču.

No, vizantijska nadmoć se brzo urušila nakon što je pod vlašću cara Mihaila IV (1034–1041) došlo do povećanja poreza vazalnim slovenskim kneževinama i zahtjeva da se on plaća u novcu.⁹⁰ Izbile su pobune na Balkanu, a dukljanski knez Stefan Vojislav je to iskoristio da Duklju oslobodi od vizantijske vrhovne vlasti nakon dva ustanka (1035/36. i 1038/39), da potuče vizantijsku vojsku u bici kod Bara 1042. godine i da Duklji priključi Travuniju, Zahumlje i sjeverne oblasti Dračke teme.⁹¹ Travunija se prostirala između Kotora i Dubrovnika, a

Zahumlje između Dubrovnika i Neretve. To znači da je Stefan Vojislav uspio da zauzme veći dio teme Gornja Dalmacija, osim primorskih oblasti u okruženju Dubrovnika i Kotora. Uspio je da zarobi stratega teme Gornja Dalmacija Katakalona Klazomenskog i da ga zatoči u Stonu.⁹² Tako je vizantijska tema Gornja Dalmacija gotovo u cjelosti došla pod kontrolu Duklje.

Vojislavov sin Mihailo (oko 1046. – oko 1082) je na početku vladavine imao prijateljske odnose s Vizantijom.⁹³ Oženio se sestričnom vizantijskog cara Konstantina IX Monomaha (1042– 1055) i tada je od Vizantije dobio titulu protospatora i Kotor, gdje je smjestio svoj dvor. Mihailo je Duklju uzdigao u rang kraljevine i pripojio joj je Rašku.⁹⁴ S obzirom na to da je Duklja preuzimanjem Kotora zauzela cijelu Gornju Dalmaciju, osim Dubrovnika, njeni vladari u XII vijeku su se titulirali kao kraljevi Duklje (Dioklitije) i Dalmacije, čime su spojili državno nasljeđe Duklje i teme Dalmacije.⁹⁵ To je bio i primjer nastanka posebne civilizacije zasnovane na sloveniziranju vizantijskog svijeta i vizantinizaciji slovenskog svijeta.⁹⁶

Pripajanje Gornje Dalmacije Duklji i njen ulazak u titulaciju dukljanskih vladara odrazilo se i na crkvenu organizaciju. Kralj Mihailo se obratio Rimu i tražio od pape da crkvi u njegovoj državi dodijeli (obnovi) status nadbiskupije. Katolička crkva je uvažila činjenicu da je Duklja izrasla u moćnu kraljevinu i da je pokorila Gornju Dalmaciju, pa je papa Aleksandar II 1067. godine bulom dukljansko-barskom nadbiskupu Petru dao pravo da se „*crux etiam ante te sicut ante praedecessores tous per Dalmatiam et Slavoniam ubique geratur*” (pred tobom kao i pred svim tvojim prethodnicima nosi krst po Dalmaciji i slovenskoj zemlji).⁹⁷ Papina bula je vjerodostojna, iako je sačuvana u prepisima.⁹⁸ Pod slovenskom zemljom u papinoj buli se podrazumijeva Duklja, a pod Dalmacijom vizantijska tema Superior Dalmatia, pa je dukljansko-barski biskup tako postao metropolitom Gornje Dalmacije.⁹⁹ Gotovo je identična bula (kontra)pape Klimenta III iz januara 1089. godine.¹⁰⁰ Bez obzira na spornu vjerodostojnost i bula pape Kalista II od 28. oktobra 1120. godine kojom se potvrđuje nadbiskupija u Baru svjedoči da se crkvena oblast zvala „Superior Dalmatie seu Dioclie”.¹⁰¹ Ovo se odrazilo i na izvještaje u kasnijim hronikama. U Ljetopisu Popa Dukljanina se navodi da

je Salonitanska crkva bila metropolija za Donju, a Dukljanska crkva metropolija za Gornju Dalmaciju.¹⁰² Identičnu podjelu je zapisao splitski hroničar iz prve polovine XIII vijeka Toma Arhiđakon, koji je naveo da su sve biskupije „od Dubrovnika nadalje” bile podložne nadbiskupiji u Baru.¹⁰³

POKUŠAJ OBNOVE RIMSKE DALMACIJE I „OŽIVLJAVANJE” DALMATA

Vizantijska Dalmacija je slabila od polovine XI vijeka zbog jačanja njenih slovenskih susjeda. Dok je Gornja Dalmacija, izuzev Dubrovnika, bila pod vlašću Duklje, hrvatski kraljevi su do 1069. godine ostvarili određena suverena prava u Donjoj Dalmaciji.¹⁰⁴ Tako je vizantijska vlast *de facto* nestala sa istočno-jadranske obale u drugoj polovini XI vijeka.¹⁰⁵ U to vrijeme su položaj Vizantije na Jadranu i Balkanu ugrozili Normani iz južne Italije, a ambicije prema vizantijskoj Dalmaciji pokazala je i Ugarska, nakon što je preko personalne unije potčinila Hrvatsku 1102. godine.¹⁰⁶ Kako bi Ugarsku pridobio za saveznika u borbi s Normanima vizantijski car Aleksije I Komnin (1081–1118) je provinciju Donju Dalmaciju s gradovima Zadrom, Splitom i Trogirom i ostrvima Rabom, Cresom, Osorom i Krkom predao ugarskom kralju Kolomanu, a na osnovu toga je Kolomanov sin i kasniji nasljednik Stjepan II krunisan za hrvatsko-dalmatinskog kralja 1105. godine.¹⁰⁷ U narednim decenijama za prevlast u Dalmaciji borile su se Ugarska i Venecija.¹⁰⁸ Tako je nekadašnja vizantijska tema Dalmacija faktički podijeljena između Duklje, Ugarsko-hrvatskog kraljevstva i Venecije.

No, Vizantija se nije odrekla Gornje i Donje Dalmacije. Čak je namjerila da obnovi nekadašnju rimsku provinciju Dalmaciju. To je bio cilj posljednje velike vizantijske dinastije Komnina. O tome svjedoči vizantijska princeza Ana Komnin, kćerka vizantijskog cara Aleksija I, u svom djelu „*Aleksijada*” koje je završeno 1148. godine.¹⁰⁹ Ovo djelo nije samo hronika, već je i svjedočanstvo o ambicijama i političkoj doktrini dinastije Komnina. U „*Aleksijadi*” je saopšten državni i politički koncept obrazovane i pametne princeze koja se i sama borila za carski prijesto.¹¹⁰ Ana je od prethodnih vizantijskih hroničara preuzela matricu da državama koje su uzurpirale i okupirale vizantijsku (romejsku) teritoriju daje nazive rimskih provincija, a vladarima i stanovništvu tih država nazive naroda koji su u Carigradu bili sinonim za pobunu i varvarstvo.¹¹¹ U spisu vizantijske

princeze Duklja je samo dio provincije Dalmacije, a slovenski Dukljani su arhaizirani u ilirske Dalmate, koji su u rimskoj i romejskoj istoriji ostali upamćeni kao varvari s kojima je carstvo vodilo vjekovnu borbu. Zato je Ana dukljanske vladare kralja Mihaila i njegovog sina kralja Bodina nazvala „egzarsima Dalmata”.¹¹² Opisujući odnose između Duklje i Vizantije, Ana podanike dukljanskog kralja Bodina naziva Dalmatima i navodi da je Bodin „*svakodnevno napadao Dalmaciji najbliža trgovišta i svojim ih posjedima priključivao*”.¹¹³ U daljem izlaganju Ana koristi izraz „Bodin i Dalmati”.¹¹⁴

S obzirom na to da je Bodinova država, osim Duklje u užem smislu, obuhvatala: Travuniju, Zahumlje, Rašku i Bosnu, Ana je pod Dalmatima smatrala sve stanovnike ovih oblasti, jer su se i one nalazile na prostoru nekadašnje carske provincije Dalmacije. To se očituje u nastavku Aninog izlaganja gdje opisuje sukobe Vizantije i župana Vukana, koga je Bodin postavio kao svog vazalnog upravnika u Raškoj. Za Rašku koristi naziv Dalmacija, a Vukanove podanike naziva Dalmatima.¹¹⁵ Ana je navela da se gradovi Lipljan i Zvečan nalaze na granici „*između romejskih zemalja i Dalmacije*” i da Drim „*protiče granicom Dalmata*”.¹¹⁶ U opisu susreta župana Vukana i car Aleksija I, Ana je navela da je car „*blagonaklono primio varvarina, jer se osjećao potišten i želio (je) da izbjegne građanski rat, jer mada to bijahu Dalmati, ipak bijahu hrišćani*”.¹¹⁷ U ovoj rečenici se najbolje odražava Anin animozitet prema Slovenima. Iako su bili hrišćani smatrala ih je varvarima, a zbog toga što su uzurpirali carsku provinciju Dalmaciju, promijenila im je identitet i nazvala ih je Dalmatima.

Iz carevih postupka i Aninog pripovjedanja može se reći da je vizantijski dvor Slovene smatrao varvarskim okupatorima rimske i vizantijske Dalmacije. To je u svijesti vizantijskih vladara i pripadnika dvora značilo istovremeno isticanje prava na cijelu teritoriju rimske Dalmacije, ali i degradiranje državnog i etničkog identiteta vladajućih Slovena na toj teritoriji. Stara rimska provincija Dalmacija se prostirala na teritoriji koje su obuhvatale Duklja, Travunija, Zahumlje, Bosna, Raška (Srbija) i Hrvatska i zbog toga se termin Dalmacija odnosi na sve njih, a Dalmati na njihovo stanovništvo, naročito ako se ima u vidu da su u dukljanskoj državi, kojom je vladao Bodin, bile i teritorije na kojima su, pored

Dukljana, živjeli Srbi, Hrvati, Bosanci i dio Albanaca.¹¹⁸

Anin koncept o Dalmaciji i Dalmatima svjedoči da je car Aleksije I imao ambiciju da zauzme cijelu rimsku provinciju Dalmaciju i da je na osnovu toga pokušao čak i da oživi identitet nekadašnjeg ilirskog plemena Dalmata. Njegov nasljednik car Jovan II Komnin (1118–1143) se zanosio idejom da obnovi Rimsko carstvo i da se uspostavi jedinstvo hrišćanstva pod autoritetom rimskog pape.¹¹⁹ U skladu s tim je bila i njegova balkanska politika. Uspio je da savlada raškog župana i da potčini Srbiju.¹²⁰ Početkom 30-ih godina XII vijeka Duklju su razdirali dinastički sukobi u koje se Vizantija, preko svojih predstavnika u Draču, vješto uključila. Intervencija vizantijske vojske je bila presudna u zbacivanju kralja Đorđa i dovođenju kralja Gradinje na dukljanski presto oko 1131. godine.¹²¹ Tako je Duklja faktički postala zavisna od Vizantije i to je bio značajan korak carstva ka obnavljanju rimske Dalmacije. Slabljenje dukljanske države opet se odrazilo i na crkvenu organizaciju. Dubrovačkoj nadbiskupiji je tokom pontifikata pape Inoćentija II 1142. godine priznato da je metropolija Gornje Dalmacije.¹²² To je ojačalo poziciju vizantijske Gornje Dalmacije prema Duklji.

Car Manojlo I Komnin (1143–1180) imao je identične ambicije prema rimskoj Dalmaciji kao njegovi prethodnici, što je proizilazilo iz njegove ideje o stvaranju univerzalnog carstva i želje za uspostavljanjem svjetske vladavine.¹²³ Želio je da Vizantiji povрати sve teritorije koje su nekada bile pod vlašću careva Romeja i da obnovi nekadašnju carsku provinciju Dalmaciju, u okviru koje je vizantijski dvor ubrajao: Srbiju, Bosnu, Hrvatsku i Duklju. Car je prihvatio terminologiju Ane Komnin o rimskoj Dalmaciji i Dalmatima i pokušao je da je dosljedno primijeni. O tome svjedoče njegove apologete i hroničari. Vizantijski pjesnik Teodor Prodorm prilikom napada cara Manojla I na Ugarsku i Srbiju 1149. godine u jednoj pjesmi navodi da se car „upavši u Dalmaciju” hrabro sukobio sa Srbima.¹²⁴ Prodorm u istoj pjesmi kaže caru: „Čim kopljem udariš na Peonce (Ugri), čim Dalmat bude strijelom pogođen, odmah konac Klotin oko njenog vrata postane kratko uže, koje ga odvodi u ad; a šta su mi Dukljani, Dačani i Dalmati prema porobljavanju Peonaca i strahovanju pred tobom”.¹²⁵ Raškog župana Desu naziva „Dalmata nasrtljivi i nezakoniti vladar”.¹²⁶ Vizantijski hroničar Jovan Kinam

je i Bosnu smatrao dijelom Dalmacije jer je, opisujući vizantijsko-ugarske borbe oko Braničeva i Beograda 1154–1155. godine, naveo da je ban Borić „egzarh dalmatske zemlje Bosne”.¹²⁷

Vizantija je 1165. godine pokrenula odlučujući vojni pohod na teritoriju nekadašnje carske Dalmacije, koji je predvodio car Manojlo I. Napad je bio primarno usmjeren na Ugarsku, kao tadašnjeg hegemonu na zapadnom Balkanu. Hroničar Kinam navodi da je car Manojlo I obećao da će Romejima vratiti Sirmijum „a pored toga i cijelu Dalmaciju”.¹²⁸ Tada je zauzeo Srem, Bosnu i Hrvatsku.¹²⁹ Car Manojlo je u jednom navodnom govoru rekao: „Imamo Sirmijum, osvojismo Zemun, vladamo već Dalmatima”.¹³⁰ Hroničar Kinam je zapisao da je vizantijski vojskovođa Jovan Duka Kamatir zauzeo 57 gradova „koji se nalaze u dalmatskoj zemlji” i da je vlast nad njima povjerio Nićiforu Halufi.¹³¹ Samo je Zadar ostao pod Mlečanima. S obzirom na to da Kinam tvrdi da je ovom prilikom osvojeno 57 gradova, nesumnjivo je da je Kinam mislio na staru rimsku provinciju Dalmaciju i da je tako predstavio zauzimanje Srbije, Bosne i Hrvatske s Dalmacijom. O tome posredno svjedoče vizantijske pjesme koje veličaju ratne pohode cara Manojla I u kojima se navodi da su se Dalmati poklonili caru Manojlu I i da se „od careve desnice” boje Tribal, Ilir i Dalmat.¹³²

Vizantija je od osvojenih oblasti 1165. godine formirala dukat (provinciju) Dalmaciju i Hrvatsku, koji se prostirao od Šibenika do Kotora.¹³³ Dukatom je upravljao duks sa sjedištem u Splitu. Dukatom je sigurno obuhvatio dio Boke Kotorske. Vizantija je tada potvrdila dominaciju nad Dukljom, koja je u periodu vladavine dukljanskog kneza Radoslava (oko 1141. – oko 1151) bila vazal Vizantije.¹³⁴ Tako je Vizantija zauzela gotovo cijelu rimsku pokrajinu Dalmaciju i uspostavila novu administraciju.¹³⁵ No, Ugarska je 1166. godine u kontraofanzivi zauzela centralnu Dalmaciju i južnu Hrvatsku i zarobila duksa Halufu, tako da je centar vizantijske provincije (dukata) premješten u Dubrovnik. Naziv dukata je tada bio Dalmacija i Duklja. O tome svjedoči povelja o osvećenju Katedrale Sv. Tripuna u Kotoru 1166. godine.¹³⁶ Svečanosti je prisustvovao kir Izanak, duks (vizantijski upravnik) u Dubrovniku i Kotoru, nasljednik Halufin. Vizantija je već u julu 1167. godine uspjela da porazi Ugarsku i da zauzme Srem, Bosnu, Hrvatsku

i Dalmaciju.¹³⁷ Obnovljen je vizantijski dukat Dalmacije i Hrvatske sa sjedištem u Splitu, a iz naziva je izostavljena Duklja, jer je to bila samo privremena mjera i jer je Vizantija direktno kontrolisala samo manji dio Duklje, odnosno Boku Kotorsku.¹³⁸ Vizantija je konačno uspjela da obnovi vrhovnu vlast na gotovo cijeloj prvobitnoj teritoriji rimske provincije Dalmacije. Duklja je, kao vizantijski vazal i saveznik, u tome dobro prošla, jer je sinu i nasljedniku knezu Radoslava, velikom knezu Mihailu, povjerila Kotor, Travuniju i veći dio Zahumlja.

KRAJ VIZANTIJSKE DALMACIJE I DUKLJANSKOG KRALJEVSTVA

Iako je vrhovna vlast Vizantije bila nesporna, ona se u praksi zasnivala na vojnoj premoći i na vazalnim odnosima Srbije, Bosne, Duklje i Ugarske prema vizantijskom caru, a ne na trajnoj državnoj organizaciji. Čim je nestala jaka carska vlast, raspala se i vizantijska vlast na ovom prostoru. Vizantijski dukat Dalmacija i Hrvatska održao se svega 13 godina, odnosno do 1181. godine, kada je njegov veći dio, nakon smrti car Manojla I i rasula u Vizantiji, ponovo zauzela Ugarska.¹³⁹ Tako je nekadašnja vizantijska provincija Donja Dalmacija postala dio Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva pod ugarskom krunom. Ugarski saveznik i raški veliki župan Stefan Nemanja je iskoristio slabljenje Vizantije i osvojio je Duklju i veći dio nekadašnje vizantijske Gornje Dalmacije oko 1186. godine.¹⁴⁰

Vizantija je još jednom pokušala da povрати staru rimsku Dalmaciju, jer je sljedeća vizantijska dinastija Anđela prihvatila ambiciju i terminologiju Komnina o Dalmaciji i Dalmatima. Car Isak II Anđeo je u ratu protiv Raške 1190. godine, kako navodi vizantijski hroničar i visoki državni funkcioner Nikita Honijat u svojoj „Istoriji”, vodio „pohod u zapadnu zemlju Dalmata” i da je Dalmatima sve uništio.¹⁴¹ U sklopu toga pohoda navodi i da je car nanio žestok poraz raškom velikom županu Stefanu Nemanji koji je nakon toga „lišen vlasti nad Dalmatima”. Honijat kaže da car sabljom dimiskijom „ozgo udari po Dalmaciji”.¹⁴² Veličajući carev trijumf nad Nemanjom, on kaže da bi skoro „Dalmacija, ostavši bez žitelja, samo vjetrovima bila nastanjena”.¹⁴³ Nemanjinog sina Stefana Prvovjenčanog nazvao je vladarom Tribala, a potom njega i njegovog brata Vukana naziva Dalmatima.¹⁴⁴ I vizantijski retor Georgije Tornik, u govoru upućenom caru Isaku II, Stefana Prvovjenčanog naziva Dalmatom.¹⁴⁵ Definitivan kraj vizantijskog pris-

ustva na prostoru stare rimske Dalmacije desio se 1204. godine, kada su krstaši zauzeli Carigrad. Sljedeće godine je Dubrovnik, kao posljednji grad na istočnom Jadranu koji je priznavao vrhovnu vizantijsku vlast, prešao pod pokroviteljstvo Mletačke republike.¹⁴⁶ Tako je okončana ambicija Carigrada da će obnoviti nekadašnju rimsku provinciju Dalmaciju.

Državno nasljeđe i naziv Duklje i vizantijske Gornje Dalmacije sačuvalo se u prvim decenijama vladavine Nemanjića. U titulaciji Nemanjića Duklja i Dalmacija su predstavljane kao jedno kraljevstvo. Stefan Nemanja je sačuvalo unutrašnje uređenje i naziv „kraljevine Diokletije i Dalmacije”.¹⁴⁷ Prvi srpski kralj Stefan Prvovjenčani za svog oca Stefana Nemanju kaže da je zauzeo „Dioklitiju i Dalmaciju”.¹⁴⁸ Domentijan u „Životu svetog Save” kaže da je Stefan Nemanja vladao „Dioklitijom i Dalmacijom”, a u „Životu svetog Simeona” kaže da je Stefan Nemanja zauzeo „Dioklitiju i Dalmaciju”.¹⁴⁹ I biograf Teodosije je naveo da je Stefan Nemanja vladao Dioklitijom i Dalmacijom.¹⁵⁰ Pod Dioklitijom se podrazumijeva država Duklja, a pod Dalmacijom teritorija vizantijske provincije Gornje Dalmacije, jer je Stefan Nemanja tada zavladao primorjem od Medovskog zaliva do Omiša, izuzev Dubrovnika.¹⁵¹ Prvi neposredni vladar u ovim oblastima bio je Nemanjin najstariji sin Vukan, koji se titulisao kao kralj Dioklije i Dalmacije.¹⁵² Papa Inoćentije III je Vukana nazvao „svijetlim kraljem Dalmacije i Duklje” 1199. godine.¹⁵³ To je bila titula vladara Nemanjića zaključno sa Vladislavom (1234–1243). Od vladavine Stefana Uroša (1243–1276) umjesto Duklje se sve više koristio naziv Zeta, a umjesto vizantijske Dalmacije naziv Pomorske zemlje.¹⁵⁴

Dukljansko-dalmatinsko državno nasljeđe na prostoru današnje Crne Gore najduže je uvažavala Katolička crkva. Na crkvenom saboru koji je održan u Baru 1199. godine papini legati su dukljansko-barskom nadbiskupu Jovanu potvrdili zvanje i odredili biskupe Gornje Dalmacije koji su mu postali sufragani.¹⁵⁵ Sabor se bavio pitanjima „klera i puka” Dalmacije i Duklje.¹⁵⁶ Biskupi Budve i Kotora (nominalno) su ostali u sastavu Dubrovačke nadbiskupije. Dubrovnik i Bar su do sredine XIII vijeka vodili parnicu pred papskim sudom oko prava na nadbiskupiju, ali je nesporno da je Katolička crkva dio područja obje nadbiskupije

smatrala Gornjom Dalmacijom, čime je zadržala vizantijsku administrativnu podjelu, čak i nakon nestanka Vizantije sa tog prostora. Dukljansko-barski nadbiskup se i sredinom XIII vijeka tituliseo kao metropolit Gornje Dalmacije.¹⁵⁷ Ta titula se dugo zadržala, jer je papa Klement VII 1524. godine barskom nadbiskupu dao pravo da pred sobom može nositi krst „per Slavoniam et Dalmatiam”.¹⁵⁸

ZAKLJUČAK

Rimska i vizantijska Dalmacija su bile kontinuirano prisutne na prostoru današnje Crne Gore od I do sredine XIII vijeka. Od formiranja rimske provincije Dalmacije u I vijeku nove ere cijela teritorija današnje Crne Gore je bila u njenom sastavu. To se promijenilo krajem III i početkom IV vijeka kada je car Dioklecijan iz Dalmacije izdvojio provinciju Prevalis. Ona je obuhvatila cijelu teritoriju današnje Crne Gore izuzev Boku Kotorsku i Primorje do Budve sa neposrednim zaleđem. Provinciju Dalmaciju je od Rimskog carstva, nakon kratke ostrogotske vladavine, preuzela Vizantija i zadržala je njene granice. Početkom VII vijeka vizantijska Dalmacija je svedena na uzak primorski pojas s nekoliko ostrva i gradova, među kojima su bili Kotor, Rose i Budva. Taj dio današnje teritorije Crne Gore je bio u okviru vizantijske teme Dalmacija, a potom oblasti i teme Gornja Dalmacija. U skladu s tim je organizovana i hrišćanska crkva. Sredinom XI vijeka država Duklja je osvojila najveći dio Gornje Dalmacije i na taj način je došlo do spajanja državnih tradicija, pa se dukljanski vladari titulišu kao kraljevi Duklje i Dalmacije. To se odrazilo na organizaciju nabiskupije u Gornjoj Dalmaciji. Dok je Duklja bila pod kontrolom stratega Gornje Dalmacije iz Dubrovnika i centar nadbiskupije za Gornju Dalmaciju je bio u Dubrovniku. Kada je Duklja preuzela primat, dukljansko-barski nadbiskup je bio metropolit i Gornje Dalmacije.

Dukljansku dominaciju nad Gornjom Dalmacijom osporila je vizantijska dinastija Komnina. Carevi Aleksije I i Jovan II Komnin su htjeli da obnove vlast i teritoriju nekadašnje rimske provincije Dalmacije. Slovenske države na tom prostoru su nazivale Dalmacijom, a njihove stanovnike Dalmatima. To je bilo isticanje prava na rimsku državnu teritoriju i nasljeđe i istovremeno negiranje državnog i etničkog identiteta Slovena na tom prostoru. Ovu ambiciju je realizovao car

Manojlo I Komnin koji je u periodu 1165–1167. godine uspio da zauzme gotovo cijelu rimsku Dalmaciju. Formirao je dukat Dalmacije i Hrvatske u okviru koga je, na kratko, bila i Boka Kotorska. Potom je dukljanskom velikom knezu Mihailu, kao vazalu i savezniku, ustupio Kotor, Travuniju i Zahumlje. Nakon smrti cara Manojla I 1180. godine, vizantijsku Dalmaciju su podijelili Ugarska, preko Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva kojem je pripala Donja Dalmacija, i Raška koja je zauzela državu Duklju i Gornju Dalmaciju. Dukljansko-dalmatinsko državno nasljeđe se zadržalo u državi Nemanjića do sredine XIII vijeka, dok je Katolička crkva preko Dukljansko-barske nadbiskupije najduže očuvala naziv Gornja Dalmacija koji se odnosio na dio današnjeg crnogorskog primorja.

NAPOMENE-NOTES:

(Endnotes)

- 1 Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, p. 8, 12.
- 2 Danijel Džino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 20.
- 3 Pierre Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Svitava, Zagreb, 2002, p. 148.; Fanula Papazoglu, „Porijeklo i razvoj ilirske države”, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, V (3), Sarajevo, 1967, p. 139; Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, p. 21.
- 4 Danijel Džino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 37, 44.
- 5 Danijel Džino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 48.
- 6 Pierre Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Svitava, Zagreb, 2002, p. 174.
- 7 Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 1988, p. 29; Danijel Džino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 62, 76, 80, 82.
- 8 Danijel Džino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 178, 184.
- 9 Danijel Džino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 39.
- 10 Marin Zaninović, „Ilirsko pleme Delmati – prvi dio”, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, IV (2), Sarajevo, 1966, p. 40–41.
- 11 Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 1988, p. 36–37.
- 12 Marin Zaninović, „Ilirsko pleme Delmati – drugi dio”, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, V (3), Sarajevo, 1967, p. 18.
- 13 Danijel Džino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 40, 112.
- 14 Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata*, knjiga prva, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1982, p. 34.
- 15 Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda* (prva knjiga), St. Kugli, Zagreb, 1920, p. 91.

- 16 Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 1988, p. 45; Danijel Dzino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 63, 72, 74, 85, 102, 107.
- 17 Danijel Dzino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 116.
- 18 Danijel Dzino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 132, 135.
- 19 Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 1988, p. 50; Danijel Dzino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 147.
- 20 Miho Barada, *Dalmatia Superior*, Rad JAZU, Zagreb, 1949, p. 93; Danijel Dzino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 137.
- 21 Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, knjiga I, Marijan tisak, Split, 2004, p. 73.
- 22 Danijel Dzino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 160.
- 23 Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi TD Libeh, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995, p. 50.
- 24 Fanula Papazoglu, „O pojmovima „Epir“ i „Ilirija“ u poznorepublikansko doba“, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, XIII (11), Sarajevo, 1976, p. 197.
- 25 Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, knjiga I, Marijan tisak, Split, 2004, p. 73.
- 26 Istorija Crne Gore, knjiga prva, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967, p. 145.
- 27 Istorija Crne Gore, knjiga prva, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967, p. 241.
- 28 Pierre Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Svitava, Zagreb, 2002, p. 162, 168, 170.
- 29 Danijel Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Boston, 2010, p. 75.
- 30 Danijel Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Boston, 2010, p. 76.
- 31 Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, p. 29; Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi TD Libeh, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995, p. 60.
- 32 Istorija Crne Gore, knjiga prva, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967, p. 253.
- 33 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, p. 89.
- 34 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski), tom I, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1955, p. 33.

- 35 Istorija Crne Gore, knjiga prva, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967, p. 257.
- 36 Istorija Crne Gore, knjiga prva, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967, p. 262.
- 37 Eduard Peričić, *Sclavorum Regnum Grgura barskog (Ljetopis popa Dukljanina)*, Conteko, Bar, 1998, p. 59.
- 38 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, p. 103.
- 39 Božidar Ferjančić, *Vizantija i Južni Sloveni*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1966, p. 20; Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, p. 90.
- 40 Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill, Leiden&Boston, 2019, p. 61.
- 41 Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, p. 102.
- 42 Georgije Ostrogorski, *Vizantija i Sloveni*, Prosveta, Beograd, 1970, p. 9.
- 43 Božidar Ferjančić, *Vizantija i Južni Sloveni*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1966, p. 28.
- 44 Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, p. 107–108, 110.
- 45 Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, p. 113.
- 46 Jadran FERLUGA, „Vizantija i postanak najranijih južnoslovenskih država”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XI, Beograd, 1968, p. 55.
- 47 Sima Ćirković, „Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke”, u: *Crna Gora*, NIP Književne novine, Beograd, 1976, p. 124.
- 48 Danijel Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Boston, 2010, p. 157.
- 49 Marko Rukavina, Mladen Obad Šćitaroci, „Urban integration of archaeological heritage in Zadar”, *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27 (2), 2017, p. 332.
- 50 Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, p. 151.
- 51 Ivo Goldstein, „Byzantine rule on the Adriatic (in Dalmatia, Istria and on the Western Adriatic): possibilities for a comparative study”, *Acta Histriae*, vol. 7, 1999, p. 61.
- 52 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski), tom II, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1959, p. 34.
- 53 Istorija Crne Gore, knjiga prva, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967, p. 195; Tatjana Koprivica i ostali, *Rimski grad Dokleja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2022, p. 19.

- 54 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski), tom II, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1959, p. 14.
- 55 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski), tom II, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1959, p. 79-80.
- 56 Danijel Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Boston, 2010, p. 177.
- 57 Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill, Leiden&Boston, 2019, p. 112.
- 58 Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill, Leiden&Boston, 2019, p. 175, 188.
- 59 Jadran Ferluga, „Drač i dračka oblast pred kraj X i početak XI vijeka”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, VIII (2), Beograd, 1964, p. 127.
- 60 Marko Rukavina, Mladen Obad Šćitaroci, „Urban integration of archaeological heritage in Zadar”, *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27 (2), 2017, (329–348), p. 332; Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill, Leiden&Boston, 2019, p. 308.
- 61 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, p. 112.
- 62 Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi TD Libeh, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995, p. 148, 256; Ivo Goldstein, „Byzantine rule on the Adriatic (in Dalmatia, Istria and on the Western Adriatic): possibilities for a comparative study”, *Acta Histriae*, vol. 7, 1999, (59–76), p. 67; Georgije Ostrogorski, *Vizantija i Sloveni*, Prosveta, Beograd, 1970, p. 13.
- 63 Ivo Goldstein, „Byzantine rule on the Adriatic (in Dalmatia, Istria and on the Western Adriatic): possibilities for a comparative study”, *Acta Histriae*, vol. 7, 1999, (59–76), p. 62.
- 64 Vivien Prigent, „Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe-IXe siècle)”, *dans Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, 120/2, 2008, p. 412.
- 65 Miho Barada, *Dalmatia Superior*, Rad JAZU, Zagreb, 1949, p. 95.
- 66 Vivien Prigent, „Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe-IXe siècle)”, *dans Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, 120/2, 2008, (393–417), p. 416.
- 67 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski), tom II, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1959, p. 17.
- 68 Popa Dukljanina *Sclavorum regnum* (ur. Danilo Radojević), FCJK, Cetinje, 2016, p. 177.
- 69 Jadran Ferluga, „Drač i dračka oblast pred kraj X i početak XI vijeka”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, VIII (2), Beograd, 1964, p. 127.
- 70 Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill, Leiden&Boston, 2019, p. 325.
- 71 Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*,

Routledge, London&New York, 2021, p. 152.

72 Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda* (prva knjiga), St. Kugli, Zagreb, 1920, p. 69.

73 Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi TD Libeh, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995, p. 278–279.

74 Ivan Marković, „Dukljansko-barska metropolija”, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014, p. 53.

75 Ivan Marković, „Dukljansko-barska metropolija”, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014, p. 46.

76 Georgije Ostrogorski, *Vizantija i Sloveni*, Prosveta, Beograd, 1970, p. 12.

77 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, p. 293.

78 Jadran Ferluga, „Drač i dračka oblast pred kraj X i početak XI vijeka”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, VIII (2), Beograd, 1964, p. 122.

79 Đorđe Borozan, *Duklja – Zeta – Crna Gora* (Vojislavljevići – Balšići – Crnojevići), Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2015, p. 36.

80 Popa Dukljanina *Sclavorum regnum* (ur. Danilo Radojević), FCJK, Cetinje, 2016, p. 194.

81 Božidar Ferjančić, *Vizantija i Južni Sloveni*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1966, p. 57.

82 Ivo Goldstein, „Byzantine rule on the Adriatic (in Dalmatia, Istria and on the Western Adriatic): possibilities for a comparative study”, *Acta Histriae*, vol. 7, 1999, (59–76), p. 69.

83 Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti* (od srednjeg vijeka do 2006. godine), CANU, Podgorica, 2022, p. 54.

84 Georgije Ostrogorski, *Vizantija i Sloveni*, Prosveta, Beograd, 1970, p. 15.

85 Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)*, Brill, Leiden&Boston, 2019, p. 331–332.

86 Sima Ćirković, „Jedno stoleće istorijsko-geografskih istraživanja Srbije”, u: Mihailo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, SKZ, Beograd, 1978, p. 14; Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom III, Vizantološki institut, Beograd, 1966, p. 169 (napomena 303).

87 Miho Barada, „Dalmatia Superior”, *Rad JAZU*, Zagreb, 1949, p. 96, 99, 112.

88 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom III, Vizantološki institut, Beograd, 1966, p. 212 (napomena 56).

89 Miho Barada, „Dalmatia Superior”, *Rad JAZU*, Zagreb, 1949, p.101.

90 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, p. 308.

91 Đorđe Borozan, *Duklja – Zeta – Crna Gora* (Vojislavljevići – Balšići – Crnojevići), Minis-

tarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2015, p. 48.

92 Josip Lučić, „Pelješac od dolaska Slavena do potpadanja pod vlast Dubrovačke republike”, *Pelješki zbornik*, Zagreb, 1980, p. 16.

93 Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti* (od srednjeg vijeka do 2006. godine), CANU, Podgorica, 2022, p. 59.

94 Živko Andrijašević, *Crnogorska istorija (pregled prošlosti Crne Gore od praistorije do 2006.)*, Pobjeda, Podgorica, 2019, p. 36.

95 Sima Ćirković, „Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke”, u: *Crna Gora*, NIP Književne novine, Beograd, 1976, p. 130.

96 Ivo Goldstein, „O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6–12. stoljeća”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta*, 24, Zagreb, 1991, (5–13), p. 9.

97 Dane Gruber, „O Dukljansko-barskoj i Dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća”, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014, p. 335.

98 Moric Faber, Pravo barskih nadbiskupa na naslov „primas Srbije”, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014, p. 276.

99 Dane Gruber, „O Dukljansko-barskoj i Dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća”, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014, p. 345.

100 Dane Gruber, „O Dukljansko-barskoj i Dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća”, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014, p. 355.

101 Miho Barada, „Dalmatia Superior”, *Rad JAZU*, Zagreb, 1949, p. 96.

102 Popa Dukljanina Sclavorum regnum (ur. Danilo Radojević), FCJK, Cetinje, 2016, p. 177.

103 Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, Književni krug, Split, 2003, p. 61.

104 Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi TD Libeh, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995, p. 349.

105 Ivo Goldstein, „Byzantine rule on the Adriatic (in Dalmatia, Istria and on the Western Adriatic): possibilities for a comparative study”, *Acta Histriae*, vol. 7, 1999, (59–76), p. 69.

106 Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda* (prva knjiga), St. Kugli, Zagreb, 1920, p. 136.

107 Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda (od najstarijih dana do godine 1873.)*, Matica hrvatska, Zagreb, 1916, p. 76–77.

108 Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill, Leiden&Boston, 2019, p. 337–338.

- 109 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom III, Vizantološki institut, Beograd, 1966, p. 367.
- 110 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, p. 331.
- 111 Danilo Radojević, „Smisao sporova nekih istoričara oko izvora za staru crnogorsku istoriju”, *Ars*, 1, Cetinje, 1987, p. 44.
- 112 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom III, Vizantološki institut, Beograd, 1966, p. 376.
- 113 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom III, Vizantološki institut, Beograd, 1966, p. 383.
- 114 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom III, Vizantološki institut, Beograd, 1966, p. 384.
- 115 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom III, Vizantološki institut, Beograd, 1966, p. 385.
- 116 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom III, Vizantološki institut, Beograd, 1966, p. 394.
- 117 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom III, Vizantološki institut, Beograd, 1966, p. 389.
- 118 Danilo Radojević, „Smisao sporova nekih istoričara oko izvora za staru crnogorsku istoriju”, *Ars*, 1, Cetinje, 1987, p. 46.
- 119 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, p. 362.
- 120 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, p. 355.
- 121 Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti* (od srednjeg vijeka do 2006. godine), CANU, Podgorica, 2022, p. 69.
- 122 Dane Gruber, „O Dukljansko-barskoj i Dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća”, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014, p. 354.
- 123 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, p. 357–358.
- 124 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 176.
- 125 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 177.
- 126 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 180.
- 127 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 51.
- 128 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić),

tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 86.

129 Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda (od najstarijih dana do godine 1873.)*, Matica hrvatska, Zagreb, 1916, p. 86.

130 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 86.

131 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 88.

132 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 196 (napomena 3).

133 Tibor Živković, „Duklja između Raške i Vizantije u prvoj polovini XII veka”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLIII, Beograd, 2006, p. 460–461.

134 Jadran Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Naučno delo, Beograd, 1957, p. 132.

135 Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata*, knjiga prva, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1982, p. 194.

136 Dubravka Preradović, „Kroz vizantijski Kotor”, u: *Knjiga o Kotoru* (ur. Katarina Mitrović), Magelan Pres, Beograd, 2014, p. 32.

137 Jadran Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Naučno delo, Beograd, 1957, p. 136.

138 Jadran Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Naučno delo, Beograd, 1957, p. 137.

139 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, p. 374.

140 Miloš Blagojević, Sreten Petković, *Srbija u doba Nemanjića (od kneževine do carstva 1168–1371)*, TRZ „Vajat” – IRO „Beograd”, Beograd, 1989, p. 36.

141 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 226.

142 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 227.

143 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 228.

144 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 167.

145 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971, p. 246.

146 Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda (od najstarijih dana do godine 1873.)*, Matica hrvatska, Zagreb, 1916, p. 353.

147 Sima Ćirković, „Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke”, u: *Crna Gora*, NIP Književne novine, Beograd, 1976, p. 132.

- 148 Stefan Prvovenčani, „Život svetog Simeona”, u: *Stara srpska književnost u 24 knjige* (prir. Mr Ljiljana Juhas-Georgievaska), knjiga treća, Prosveta, SKZ, Beograd, 1988, p. 73.
- 149 Domentijan, „Život Svetog Save i Život Svetog Simeona”, u: *Stara srpska književnost u 24 knjige* (prir. prof. dr Radmila Marinković), knjiga četvrta, Prosveta, SKZ, Beograd, 1988, p. 55, 254.
- 150 Teodosije, „Život Svetog Save”, u: *Stara srpska književnost u 24 knjige* (prir. prof. dr Dimitrije Bogadnović), knjiga peta, Prosveta, SKZ, Beograd, 1988, p. 102.
- 151 Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti* (od srednjeg vijeka do 2006. godine), CANU, Podgorica, 2022, p. 73.
- 152 Istorija Crne Gore, knjiga druga, tom prvi, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1970, p. 4.
- 153 Ivan Marković, „Dukljansko-barska metropolija”, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014, p. 124.
- 154 Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti* (od srednjeg vijeka do 2006. godine), CANU, Podgorica, 2022, p. 76.
- 155 Dane Gruber, „O Dukljansko-barskoj i Dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća”, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014, p. 392.
- 156 Istorija Crne Gore, knjiga druga, tom prvi, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1970, p. 15.
- 157 Dane Gruber, „O Dukljansko-barskoj i Dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća”, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014, p. 422.
- 158 Moric FABER, Pravo barskih nadbiskupa na naslov „primas Srbije”, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014, p. 264.

REFERENCES

- Andrijašević Živko, *Crnogorska istorija* (pregled prošlosti Crne Gore od praistorije do 2006.), Pobjeda, Podgorica, 2019.
- Andrijašević Živko, *Istorija crnogorske državnosti* (od srednjeg vijeka do 2006. godine), CANU, Podgorica, 2022.
- Arhidakon Toma, *Historia Salonitana, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, Književni krug, Split, 2003.
- Barada Miho, „Dalmatia Superior“, *RAD JAZU*, Zagreb, 1949., 93–113.
- Blagojević Miloš, Petković Sreten, *Srbija u doba Nemanjića (od kneževine do carstva 1168–1371)*, TRZ „Vajat“ – IRO „Beograd“, Beograd, 1989.
- Bojanovski Ivo, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 1988.
- Borozan Đorđe, *Duklja – Zeta – Crna Gora* (Vojislavljevići – Balšići – Crnojevići), Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2015.
- Cabanes Pierre, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Svitava, Zagreb, 2002.
- Curta Florin, *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)*, Brill, Leiden&Boston, 2019.
- Ćirković Sima, Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke, u: *Crna Gora*, NIP Književne novine, Beograd, 1976, 122-175.
- Ćirković Sima, „Jedno stoleće istorijsko-geografskih istraživanja Srbije“, u: Mihailo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, SKZ, Beograd, 1978., 9-30.
- Domentijan, „Život Svetog Save i Život Svetog Simeona“, u: *Stara srpska književnost u 24 knjige* (prir. prof. dr Radmila Marinković), knjiga četvrta, Prosveta, SKZ, Beograd, 1988.
- Džino Danijel, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010.
- Džino Danijel, *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Bos-

ton, 2010,

- Džino Danijel, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021.
- Faber Moric, Pravo barskih nadbiskupa na naslov „primas Srbije“, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014., 259–296.
- Ferjančić Božidar, *Vizantija i Južni Sloveni*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1966.
- Ferluga Jadran, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Naučno delo, Beograd, 1957.
- Ferluga Jadran, „Drač i dračka oblast pred kraj X i početak XI vije-ka“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, VIII, 2, Beograd, 1964., 117-131.
- Ferluga Jadran, „Vizantija i postanak najranijih južnoslovenskih država“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XI, Beograd, 1968., 55-66.
- Goldstein Ivo, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi TD Libeh, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995.
- Goldstein Ivo, O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6-12. stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta*, 24, Zagreb, 1991., 5-13.
- Goldstein Ivo, „Byzantine rule on the Adriatic (in Dalmatia, Istria and on the Western Adriatic): possibilities for a comparative study“, *Acta Histriae*, vol. 7, 1999., 59–76.
- Gruber Dane, Dane Gruber, „O Dukljansko-barskoj i Dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća“, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014., 297–444.
- *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, od najstarijih vremena do XII vije-ka, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967.
- *Istorija Crne Gore*, knjiga druga, tom prvi, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1970.
- Klaić Vjekoslav, *Povijest Hrvata, knjiga prva*, Nakladni zavod

Matice hrvatske, Zagreb, 1982.

- Koprivica Tatjana i ostali, Rimski grad Dokleja, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2022.
- Lučić Josip, Pelješac od dolaska Slavena do potpadanja pod vlast Dubrovačke republike, *Pelješki zbornik*, Zagreb, 1980., (6-72).
- Marković Ivan, „Dukljansko-barska metropolija“, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (ur. Ivan Jovović), Matica crnogorska, Biskupski ordinarijat – Bar, Bar, 2014., 21– 258.
- Novak Grga, *Prošlost Dalmacije*, knjiga I, Marijan tisak, Split, 2004.
- Ostrogorski Georgije, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969.
- Ostrogorski Georgije, *Vizantija i Sloveni*, Prosveta, Beograd, 1970.
- Papazoglu Fanula, „Porijeklo i razvoj ilirske države“, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, tom V, knjiga 3, Sarajevo, 1967., 123-144.
- Papazoglu Fanula, „O pojmovima „Epir“ i „Ilirija“ u poznorepublikansko doba“, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, tom XIII, knjiga 11, Sarajevo, 1976., 197-212.
- Peričić Eduard, *Sclavorum Regnum Grgura barskog (Ljetopis popa Dukljanina)*, Conteko, Bar, 1998.
- *Popa Dukljanina Sclavorum regnum* (ur. Danilo Radojević), FCJK, Cetinje, 2016.
- Preradović Dubravka, „Kroz vizantijski Kotor“, u: *Knjiga o Kotoru* (ur. Katarina Mitrović), Magelan Pres, Beograd, 2014., 18-34.
- Prigent Vivien „Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe-IXe siècle)“, *dans Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, 120/2, 2008., 393-417.
- Prvoenčani Stefan, „Život svetog Simeona“, u: *Stara srpska književnost u 24 knjige* (prir. Mr Ljiljana Juhas-Georgievska), knjiga treća, Prosveta, SKZ, Beograd, 1988.
- Radojević Danilo, „Smisao sporova nekih historičara oko izvora za staru crnogorsku istoriju“, *Ars*, 1, Cetinje, 1987., 41-46.
- Rukavina Marko, Obad Šćitaroci Mladen, „Urban integration of

archaeological heritage in Zadar“, *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27 (2), 2017., 329-348.

- Šišić Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskog naroda* (od najstarijih dana do godine 1873.), Matica hrvatska, Zagreb, 1916.

- Šišić Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskog naroda* (prva knjiga), St. Kugli, Zagreb, 1920.

- Teodosije „Život Svetog Save“, u: *Stara srpska književnost u 24 knjige* (prir. prof. dr Dimitrije Bogadnović), knjiga peta, Prosveta, SKZ, Beograd, 1988.

- *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (ur. Georgije Ostrogorski), tom I, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1955.

- *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (ur. Georgije Ostrogorski), tom II, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1959.

- *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom III, Vizantološki institut, Beograd, 1966.

- *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić), tom IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971.

- Zanimović Marin, „Ilirsko pleme Delmati – prvi dio“, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, tom IV, knjiga 2, Sarajevo, 1966., 27-92.

- Zanimović Marin, „Ilirsko pleme Delmati – drugi dio“, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, tom V, knjiga 3, Sarajevo, 1967., 5-102.

- Živković Tibor, „Duklja između Raške i Vizantije u prvoj polovini XII veka“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLIII, Beograd, 2006., 451-466.